પ્રતિપરિચય અને સંપાદના

નરહરિકૃત "જ્ઞાનગીતા"ની આ શાસ્ત્રીય વાચના તૈયાર કરવામાં શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભાની બે હસ્તપ્રતો (ક્રમાંક ૧૪૫ અને ૨૭૨), પ્રાચ્યમંદિર, વડોદરાની એક હસ્તપ્રત(ક્રમાંક ૪૫૭૩) અને ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદની એક હસ્તપ્રત(ક્રમાંક ૩૯(૭૩૦)) નો તથા અમદાવાદથી સંવત્ ૧૯૭૦ માં સ્વામી સ્વયંપ્રકાશતીર્થે પ્રકટ કરેલ "જ્ઞાનગીતા અને મહાત્મા શ્રી સર્યૂદાસ" નામની મુદ્રિત પ્રતનો ઉપયોગ કર્યો છે.

ચાર હસ્તલિખિત પ્રતો પૈકી શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભાની ક્રમાંક ૧૪૫ વાળી પ્રતને મૂળ પ્રત તરીકે સ્વીકારીને બાકીની ત્રણ હસ્તલિખિત પ્રતો તથા એક મુદ્રિત પ્રતના લગભગ બધાં જ પાઠાન્તરો આપ્યાં છે. શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભાની ક્રમાંક ૨૭૨ વાળી હસ્તપ્રત અમરદાસ નામના બાવાએ કાવીમાં સંવત ૧૭૪૨ માં ઉતારી છે. એમાં હિંદીની અસર આવી ગઇ છે. "બોલિ" ને સ્થાને "બોલૈ" "દીસિ" ને સ્થાને "દીસૈ" વગેરેમાં એ દેખાય છે. પ્રાચ્યમંદિર, વડોદરાની ક્રમાંક ૪૫૭૩ વાળી પ્રતમાં લહિયાની બેદરકારીને કારણે ઘણા ભ્રષ્ટ પાઠો છે આથી એને આધારભૂત પ્રત તરીકે લઇ શકાય એમ નથી. ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદની ક્રમાંક ૩૯(૭૩૦)વાળી પ્રતમાં ભાષા અર્વાચીન બની ગઇ છે. આથી એને પણ આધારભૂત પ્રત ગણી નથી. શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભાની ક્રમાંક ૧૪૫ વાળી પ્રત નરહરિના સમયની ભાષાને, મોટે ભાગે, અવિકૃત સ્વરૂપે જ જાળવી રાખનારી હોવાથી એને આધારભૂત પ્રત તરીકે સ્વીકારી છે.

શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભાની ક્રમાંક ૨૭૨ વાળી પ્રતના પૃષ્ઠનું કદ ૫ાા"x ૯ા" છે., એમાં લખાણનો ભાગ ૪"x ૭ાા" જેટલો છે. એક પૃષ્ઠ પર સરેરાશ અગિયાર પંક્તિઓ છે, ને પંક્તિમાં ૨૫ થી ૩૫ અક્ષરો છે. આ પ્રતમાં ૩૦ પૃષ્ઠો છે. એની લિપિ ઉત્તરહિંદુસ્તાની દેવનાગરી પધ્ધતિની છે. એની પુષ્પિકા આ મુજબ છે:

ઇતિશ્રી જ્ઞાનગીતા સમાપ્ત: ।। લિષાતં અમરદાસ વૈષ્ણવસ્વામી પીતાંબરદાસ પરસાદાત ।। સમસ્ત વૈષ્ણવ સમાગમે ।। સંવત ।। ૧૭૪૨ ।। કાવી સુભસ્થાને લીષાતં.

આ પ્રતના પાઠાંતરોમાં તત્સમ શબ્દોનો વિશ્લેષ, "અઇ" ને સ્થાને "ઐ", "તંતુપટ" ને સ્થાને "ત્વંતુપટ" જેવા ફેરફારો ખાસ નોંધપાત્ર છે. "આવાગમન" જેવા શબ્દમાં "મ"ને સ્થાને "વ" નો ઉપયોગ થએલો જોવામાં આવે છે. "યોગી" વગેરે શબ્દોમાં "ય" ને સ્થાને "જ" નો જ ઉપયોગ થયો છે. અનુસ્વારોનો ઉપયોગ ઓછો દેખાય છે. આ પ્રતના પાઠાંતરો આગળ ક સંજ્ઞા મૂકી છે.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરામાંના ક્રમાંક ૪૫૭૩ વાળા ગુટકામાં મળી આવતી "જ્ઞાનગીતા"ની પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૩ છે. એક પૃષ્ઠનું કદ ૧૦"x ૪ાા" છે, એમાંનુ લખાણ ૯ા"x ૩ાા" જેટલા ભાગમાં છે. આ પ્રત પણ ઉત્તર હિન્દુસ્તાની દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી છે. એમાં દરેક પૃષ્ઠના પર સરેરાશ ૧૦ પંક્તિઓ છે. એની પુષ્પિકા આ મુજબ છે:

પઠનાર્થે વૈષ્ણવ પુરૂષોત્તમ ગોકલ સ્વયં પઠનાર્થં । પરોપકારાય । શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ । ઇતશ્રી બ્રહ્મવિધ્યા નિરૂપણં વેદંતશાસ્ત્રોક્તં જ્ઞાનગીતાસ્ત્રોત્રં સંપૂર્ણમ । શ્રીરામ: ।।

આ પ્રતમાં,આગળ કહ્યું છે તેમ,લહિયાની બેદરકારીને કારણે ઘણી અશુદ્ધિ રહી ગઇ છે. "રાષો" ને સ્થાને "ષ્યોરા","યોગગત્ય" ને સ્થાને "યોગયુગત્યિ","[illegible] રાષો" ને સ્થાને "રાયો","પીત" ને બદલે "પીવ", "શુભ્ર" ને સ્થાને "શભ્ર" જેવા ફેરફારો બેદરકારીને જ કારણે છે.ઘણે સ્થળે પંક્તિઓ આખી ને આખી રહી ગઇ છે,કેટલીકવાર એક શબ્દની બેદરકારીથી પુનરાવૃત્તિ કરી છે તો કેટલીકવાર અમુક શબ્દો સરતચૂકથી રહી જ ગયા છે.ભાષા અર્વાચીનતા તરફ ઢળતી જાય છે,ને આથી જ આ પ્રત અને અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભાની પ્રત વચ્ચે પાઠાંતરોમાં સમાનતા દેખાય છે,અલબત્ત,એ સમાનતા એ બંનેની સગોત્રતા સ્થાપી શકાય એ કક્ષાની નથી.આ પ્રતનાં પાઠાંતરો આગળ [illegible] સંજ્ઞા મૂકી છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભા,અમદાવાદની ક્રમાંક ૩૯(૭૩૦) વાળી પ્રતનું કદ ૮।।।"x ૫।।" છે, એમાં લખાણના ભાગનું કદ ૬।"x ૩।।" છે.દરેક પૃષ્ઠ પર ૧૨ પંક્તિઓ સરેરાશ છે.આ પ્રતની પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૨ છે.આ પ્રતની નકલ બહુ મોડી થયેલી લાગે છે,ને આથી પાઠાંતરોમાં અર્વાચીનતા તરફનું વલણ વધુ સ્પષ્ટ બને છે.એની પુષ્પિકામાં "[illegible] ઇતિશ્રી જ્ઞાનગીતાસ્તોત્ર સંપૂર્ણ" એટલું જ લખ્યું છે.આ પ્રતમાં પાઠાંતરો આગળ ઢ સંજ્ઞા મૂકી છે.

આધાર તરીકે સ્વીકારેલી શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભાની ક્રમાંક ૧૪૫ વાળી હસ્તપ્રતનું કદ ૯।।"x ૪।।" છે,એમાંના લખાણના ભાગનું કદ ૭।।"x૨।।।" છે.એની પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૭ છે.દરેક પૃષ્ઠ પર સરેરાશ ૮ પંક્તિઓ છે ને એક પંક્તિમાં ૩૪ અક્ષરો છે.આ પ્રત ઉત્તર હિંદુસ્તાની દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી છે.એની પુષ્પિકા આ મુજબ છે:

ઇતિશ્રી જ્ઞાંનગીતાસ્તોત્ર બ્રહ્મવિદ્યાનીરૂપણં વેદાંતશાસ્ત્રોક્ત સંપૂર્ણ । સમાપ્તંમ । સંવત ૧૭૬૭ વર્ષે જેઠવદિ ૩ બુધે.....

ભાષાકીય દૃષ્ટિએ કેટલાક મહત્ત્વના શબ્દો શબ્દસૂચીમાં આપ્યા છે."ઇ" નું "એ" તરફનું વલણ અહીં દેખાય છે.આ પ્રતમાં "સઘલિ" અને "સઘલે" એ બંને રૂપો છે.ક્રિયાપદોમાં "હવો" "અછૂ" "થૈયિ" "કહીયિ" પ્લુતિવિધાન સહિતના કર્મણિ પ્રયોગો "આરાધીયિએ","આઇયિએ" ધ્યાન ખેંચે છે.વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિનો સાનુનાસિક "ઇં" નોંધપાત્ર છે.પાંચમીના પ્રત્યયોમાં "થાં","થો""થકી" મળી આવે છે.સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં "ઇં" ઉપરાંત "માંહાં" પણ મળે છે.બીજીનો પ્રત્યય મોટે ભાગે તો "નિ" જ છે.ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં "ઇ" તો છે જ,તે ઉપરાંત "એ કરી" (ચોવીશે કરી) પણ જોવાં મળે છે.આ ઉપરાંત "સાથે"ના અર્થમાં "શું" (વસ્તુ શું) નો પ્રયોગ પણ થયેલો છે.છઠ્ઠી વિભક્તિના "નો" "ની" "નું" પ્રત્યયો તો છે જ,પણ "કેરો" પ્રત્યય પણ વપરાયેલો છે."એ" અને "તે" દર્શક સર્વનામો વપરાયેલાં છે.ક્રિયાવિશેષણોમાં "યાહારિ" અને "યારિ" તથા "ત્યાહારિ" અને ત્યારિ" એ બંને રૂપો મળે છે.અંત્ય "ઇ" નો લઘુપ્રયત્ન "ય" તો ઘણુંખરું થયેલો જોવામાં આવે છે.પણ "અવરિ" અને "અવશ્ય" એવા બંને સ્વરૂપના પ્રયોગો મળે છે.અર્વાચીન "એવો" "જેવો" અને "તેવો" ના "ઇહવો", "જેહવો","તેહવો" એ રૂપો વપરાયેલાં દેખાય છે."અને" ના "અનિ" અને "નિ" એ બંને સ્વરૂપો છે.

"એમ" નું "ઈમ" રૂપ જ પ્રચલિત છે. કેટલાક વિલક્ષણ પ્રયોગો પૈકી "હુઇ","જોયતાં" "નીશો" (નિશ્ચય),"આતા" "વસ્તુગત્યિતાં" ધ્યાન ખેંચે છે. તત્સમ શબ્દોનો ઘણુંખરું વિશ્લેષ થયેલો જોવામાં આવે છે, તો 'શરદ' કે 'દિશા' જેવા શબ્દોમાં ઊંધી પ્રક્રિયા પણ દેખાય છે.

સંપાદનામાં ભાષાના વિકાસની દ્રષ્ટિને રાખીને બીજી પ્રતોના લગભગ બધાં જ પાઠાન્તરો આપ્યાં છે જેથી એ પાઠાંતરોને આધારે એ પ્રતોની આખી વાચના સ્થાપવાનું કોઇપણ અભ્યાસીને માટે શક્ય બની રહે.